

Az erdélyi zsidók múltjából.

(II. és befejező közlemény.)

III.

Mikéntha szóról-szóra teljesült volna hazarészünkön egy megátalkodott gonosz népet illető ama szörnyű jóslat: „Halmazok reájuk veszedelmeket, nyílaim elfogyasztom ellenük . . . Künn öldös a kard, benn a rettegés, ifjút is, hajadont is, esecsemőt és aggot!”¹ Erdély közállapotainak képe a XVII. század második felében megdöbbenő hűséggel van előttünk állítva ezekben az íjesztő vonásokban. A kard mintha sohase akarna már hüvelyébe térni, most török-tátár, majd német vagy labancz forgatja ellenünk. S alig, hogy kitakarodott a külső ellenség, máris a belső visszavonás kígyója üti föl fejét s most testvér testvér ellen fog fegyvert. Majd ismét támadt oly ellenség, a melylyel szemben nincs is védekezés: maga a természet üzent hadat az embereknek. S a sűrű természeti csapások, árvizek, égések, éhség és halálvész, valamint a folytonos külső és belső háborúk nemesak megfogyasztják, de el is vadítják az embereket. Mindenki siet élni, mert hisz gyakran egy hajszálon függ az élete. S a ki a sietőknek útjokban áll, azt kiméletlenül félrelökik; a kinek sírhalmán virág teremhet mások számára, az nem talál kegyelmet.

Ez általános erkölesi elvadulástól valószínűleg maguk a zsidók sem maradtak egészen mentek, de mindenesetre ők voltak annak első áldozatai közül valók. *I. Apaffi Mihály*, a kinek majd három évtizedes uralkodása a leírt korszakra esik, jóindulatú, de erőtlen fejedelem vala. Alatta a gyöngye védtelenül ki volt szolgáltatva a hatalmasok önkényének. A gyulafehérvári „zsidó compagnia alázatos megtalálásai“, a melyekkel több ízben volt kénytelen a fejedelemhez

¹ Deuteronomium 32, 23. 25.

fordulni, egyszerű, de nyomós szavakkal panaszolják el azokat a zaklatásokat és szenvedéseket, melyeknek minden oldalról ki vannak téve, a jogfosztást és jogtiprást, melyet büntetlenül követhet el ellenük bárki. Nemesak hogy az urak tesznek igazságot maguknak a zsidóval szemben önhatalmúlag, az illetékes fórum megkerülésével, és nemesak a konkurrens görögök igyekeznek a zsidók rovására könnyíteni terheiken, de tettelegesen bántalomtól sem mentek akárki fia részéről, s még a porkoláb is megszarozolja őket, a kinek keze alá kamat nem fizetése miatt kerülnek¹ — ők, az uzsorásoknak ellhfresztelt zsidók!²

A fejedelem mindannyiszor „serio (komolyan)“ megparancsolja „minden rendbéli híveinek“, hogy a zsidókat hagyják békén szerzett jogaik élvezetében. Ám a fejedelem parancsolataitól nem fájdul meg a feje senkinek sem, a mint ezt az u. n. „protectionalis levelek“ többszöri megújításából látjuk. Három ily levelet ismerünk, a melyek hét év leforgása alatt adattak ki. Az első 1673. február 20-án Fogarason kelt s még kiadatlan. Közvetlen, szívhez szóló hangjáért, a mely a zaklatott zsidók panaszainak hű kifejezője, valamint jól-ésően ódon, zamatos magyar stíljéért érdemesnek tartom — a bevezetés és egy pár latin frázis kihagyásával — egész terjedelmében közölni:

„Noha mind boldog emlékezetű fejedelmektől, mind a nemes országtul a sidoknak itt Erdélben Fejérvári várassunkban való lakások megengedettett és ugyan akkor bizonyos privilegiumok is adatott, mellyben törvénytelen való háborgattatások ellen világos parancsolat lévén, ha kinek véllék való törvénykezések történik, a praefectusok székin dirigáltatott; de a mint alázatos meg'alálásokból értjük, privilegiumok nem kevés praejudiciumára és magoknak méltó bosszújokra és károkra akar milly privatus ember is maga valami praetensioját objectálván, vagy maga kezével vindicál, vagy penig méltatlan tömlöczözéssel tölti ki rajtok bosszúját, honnét is nem a régi szokás és privilegiumok tartása szerint negyven pénzért, hanem egy forintért bocsáttyák ki. Akarván ezért birodalmunkban mindenek privilegiumokat eltúrni és

¹ Apafi 1680. július 4 én Fehérvárt kelt protectionális. Közölve Múlt és Jelen 1845 68: sz. — 1670. június 8-án Mikes Kelemen így ír Boér Zsigmond kapitihának: „Az zsidóknál az pénzemet kérem szeretettel ne engedje maradni.“ E. O. E. XV. 134. — Magyar urak hitelézői gyanánt inkább törökországi zsidók szerepelnek. E. O. E. XV. 265.

² *Laskai János*, Jesus királysága (Várad, 1644) 149.

régi üdvezült fejedelmek collatioit in vigore megtartani: Minden rendbéli hiveinknek parancsollyuk . . . akármi szín és praetextus alatt személyekben háborgatni, javakban megkárosítani, szidni, verni, tömlöczözni semmiképpen ne merészellye, hanem kinek mi praetentioja vagyon hozzájuk, competens forumokon, praefectusunk székin, vagy annak vacantiájában hop mesterünk vagy fejevári udvarbíráknak székin a dolog mineműségéhez képest asservállya, ha penig meg kelletnék is fogtatniok, megnevezett híveink hírek nélkül semmiképen meg ne fogtassanak; porkolábink is penig tömlöcz válságért negyven pénznél többet venni ne merészellyenek; szolgáltatassék ki minden rendű privilegiumi igazsága.¹

Ezzel és Apaffi egyéb protectionális leveleivel támogatta a gyulafehérvári zsidó hitköztség azt a panaszos kérelmét is, melyet az 1837/38-ik évi szebeni országgyűléshez adott be többféle megterhelései miatt. Az országgyűlés meg is tett annyit, hogy a kérényt kiadta a közügyi igazgatónak, majd ennek véleményével együtt a fehérvári követeknek, ismét ezek feleletével Kovács Miklós erdélyi róm. kath. püspöknek s végre ennek jelentése kíséretében a „publicopolitikaí tárgyakra rendelt országos biztosságnak.”² Itt a folyamodvány szerenesésen meg is rekedt. A végső feleletet reá is az 1848-iki események adták meg.

IV.

A fehérvári zsidók mindig siettek a trónra lépő fejedelemtől kiváltságaikat megerősítő levelet kieszközölni, a mire, mint láttuk, alapos okaik voltak. Különös gondot okozott nekik a Bethlen Gábor privilegiuma 5. pontjának érvényben tartása, mely vallásuknak a maguk ritusa szerint és minden háborgatástól ment szabad gyakorlatát mondja ki. E tekintetben, úgy látszik, legtöbb zaklatásnak voltak kitéve a ritualisan ehető hús beszerzése körül. Noha ugyanis Apaffi Mihály mindjárt uralkodása első évében, 1661. június 9-én megerősíti azt a régibb kiváltságukat, melynek értelmében a maguk használatára való apró s öreg marhát magában a városban vehetnek s mivel utólját meg nem eszik, azt el is adhatják:³ a zsidók 1675-ben mégis panaszszal kénytelenek a fejedelem elé járúlni a

¹ Orsz. levélt. erd. fiscális osztálya 1836. évi 6940. sz.

² Erdély nagyfejedelemség 1837-ik esztendőben . . . hirdetett országgyűlésének jegyzőkönyve 405. 521. 761.

³ Az okírat közölve Múlt és Jelen 1845. 68. szám.

város azon végzése miatt, melylyel megtiltotta a mészárosoknak, hogy a zsidóknak a maguk törvénye szerint való levágásra marhát adjanak el, vagy hogy azt lenyúzzák. A fejedelem azon évi június 26-án kelt rendeletében meg is hagyja a város hadnagyának, a város bírójának és a mészárosok ezéhmesterének, hogy a zsidókat törvényeik megtartásában ne háborgassák, egyúttal kemény büntetéssel fenyegetve meg az e parancs ellen vétőket. Eddig sem függtek a zsidók a városi rendektől, úgymond a fejedelem, ezentúl sem bocsájtja őket az ő jurisdictiojuk alá.¹

Tudjuk, hogy a fejedelem törvényre támaszkodva szólhatott így. De még azért is, mert a zsidók nem városi területen, hanem fejedelmi dominiumon laktak. Utezájuk, a Zsidó-uteza ugyanis a külső várterületen, bár a falakon belül feküdt,² a Szász-uteza szomszédságában,³ míg a Görög-uteza a falakon kívül terült el.⁴ Ebből is kitetszik, hogy a Zsidó-utezán itt nem kell voltaképi ghettot értenünk, bár nagyon valószínűen a zsidók legnagyobb része itt lakott. De még bizonyosabbá válik a fehérvári ghetto nem létezése abból a tudósításból, hogy a szebeni követeknek saját házuk volt a Zsidó-utezában, a hol az országgyűlés tartama alatt rendszeresen lakni szoktak.⁵ Vajjon jól érezték-e magukat ebben a környezetben a szebeni szászok, a zsidóknak már akkor elkeseredett ellenségei a kereskedelmi verseny okán?

A zsidók a fejedelemnek, mint földesuruknak, természetesen adóztak, a ki ezért védelmébe fogadta őket. Ezt a fejedelmi adót a praefectus, vagyis „a fiscalis jószágok Erdélyben felügyelője,” illetve a fehérvári fejedelmi javak tisztartója kezéhez szolgáltatták be, a kiknek székén intézték el minden büntető és oly polgári ügyeiket is, melyekben zsidó szerepelt felperesként. Egyéb peres és minden vallási ügyben saját forumuk, a bét din ítélkezett, de csak első fokon; innen felebbezésnek volt helye az udvarbíró székéhez.⁶

¹ Az okírat közölve u. o.

² E. O. E. XVII. 140.

³ U. o. 153.

⁴ U. o. 150.

⁵ U. o. 140. „... in domo ipsorum [Saxonum] propria, hospitio videlicet solito in platea vulgo Zsidó-uteza vocata.“

⁶ Következik Apaffi 1678. július 29-én Fejérvárt kelt protectionálisából. Közölve Múlt és Jelen 1845. 68. sz.

Az ország terheinek növekedésével azonban a zsidókat, a görögökkel és más idegenekkel együtt, csakhamar elkezdtek belevonni az országos adózásba is. A rendszerváltoztatás, úgy látszik, akképen történt, hogy eleinte csupán renkívüli adómegajánlások fedezetéhez kellett hozzájárulniok. Legalább az első ily hozzájárulás, a melyről tudunk, az 1655-ik évi kolozsvári országgyűlés határozatából a Konstantinápolyban levő erdélyi (portai) ház építésére szolgáló renkívüli contributióra vonatkozik, melyhez a görög és zsidó kereskedő rendek együtt 300 frtot tartoznak adni.¹ Már két évvel később a szamosujvári részgyűlés végezvén, hogy a II. Rákóczy György alatti lengyelországi expeditióban rabságba esettek kiszabadítása külön contributió útján eszközöltessék, a zsidókra 100 tallért rónak.² De már az 1662-ik évi medgyesi országgyűlés hivatkozik az országnak azon eddigi constitutiójára, melynél fogva a zsidók és görögök közül azok, a kik Erdélyben residentiások (azaz állandóan itt laknak), értékeiknek tizedrészét, a kik pedig residentiátlanok, századrészét fizessék adóban. Csakhogy eddig semmit sem fizettek; elrendeli tehát az országgyűlés, hogy a tartozást hajtsák fel rajtok s egyúttal most ugyanannyi adót vet ki reájuk, melyet saját biráik szedjenek fel tőlük, összes javaik elvesztése terhe alatt.³

Ezzel a zsidóbíró (a hitközségi elnök) mintegy állami functionárius polezára emelkedik, a mely előléptetést, ha ugyan annak fogták fel, a zsidók elég drágán fizették meg: a most már állandóvá vált és mind emelkedő országos adó lerovásával. Ez utóbbit az 1664. évi nagy-sinkai országgyűlés személy (értendő családfő) szerint 5 tallérban állapítja meg; a török adó felhajtását ezentúl is a praefectusra hagyván.⁴ De ebben a magasságban nem marad meg az adó. A közszükségletek növekedésével — s ezek óriási mértékben emelkedtek — működésbe jó az adósróf, melynek szorítását a zsidók is csakhamar megérik. 1686 és 87-ben kétannyit vetnek ki reájok, mint máskor.⁵ 1689-ben a 200 forint rendes adón kívül előbb 150, s utóbb még 40 forintot rónak ki reájok,⁶ 2 évvel később a rendes

¹ E. O. E. XI. 192.

² E. O. E. XIII. 527.

³ U. o. 188.

⁴ U. o. 292.

⁵ E. O. E. XVIII. 493. XIX. 186.

⁶ E. O. E. XX. 318, 258, 159.

adón kívül csak 50 forintot.¹ De már a Leopoldinum diploma megjelenése után ismét emelkedett az adóteher: 1693—4-ben négy hónapra 200 forintot, 1698-ban a diplomacieium quantumhoz 100 forintot, 1699-ben pedig épenséggel 330 s azonfölül külön a bécsi adósságra még 60 forintot tartoznak fizetni.²

De hogyan győzték a mindössze is csekély számú fehérvári és erdélyi zsidók e mind nehezedő adóterhet? Egyedüli keresetforrásuk a kereskedelem volt, más foglalkozástól el voltak tiltva. De nem, nyitva álltak előttük még más kereseti ágak is: mert nemesak hogy a görögökkel együtt zsidókat is rendeltek ki pénzolvasókül, mint pl. 1660-ban Ugron András adóperceptor mellé Szebenbe,³ hanem adóadministratorok is szoktak az ő soraikból kikerülni. Az adószedők tudvalevőleg mindig az utolsók voltak, a kikkel szemben a felebaráti szeretet érzelve hevíti az emberi szívet; nem lehet meg tehát bennünket az a tudósítás, hogy 1684-ben ily görög és zsidó adóadministratorokat Hunyadmegyében vagyunkban és életükben is megkárosítottak nemesek és parasztok egyaránt.⁴

De teljesítettek a zsidók emberibb szolgáltatásokat is. Sűrűn járván ki Törökországba, gyakran bízták meg őket török rabságba esettek kiváltásával. Így 1669-ben Sidó Sámuel vállalkozik arra, hogy kiszabadítja Komáromi András feleségét, Judit asszonyt kis fiaeskájával együtt.⁵ Megbízhatóságuk annyira ismeretes, hogy az erdélyi portai főkövet (kapitihá), Sándor Pál fontos állami ügyekben a fejedelemhez írt levelét nem a rendes postán, hanem Konstantinápolyból haza induló fehérvári zsidóktól küldi el.⁶ Török tolmácsokül is szerepelnek; erre a hivatalra nevezi ki Apaffi Mihály 1671. okt. 12-én Juda zsidót, a kitől ez alkalommal a hajmeresztő *more judaico* esküt veszik be.⁷

Hasznavehetőségük mellett mégis csak nehezen nyernek szabadabb mozgást voltaképi munkakörükben, a kereskedelem terén.

¹ E. O. E. XX. 476, 456.

² E. O. E. XXI. 163, 396, 411, 429.

³ E. O. E. XII. 445.

⁴ E. O. E. XVIII. 212.

⁵ E. O. E. XIV. 386.

⁶ E. O. E. XX. 97.

⁷ Török-Magyarkori Okmánytár 7, 68.

Az 1654. évi fehérvári országgyűlés megengedi nekik úgy, mint a görögöknek, örményeknek és más idegen kalmároknak, hogy az országban nem termő vagy itt nem készülő czikkekkal, mint fekete báránybőrrel, gyapjával, lennel, viaszkkal, kenderrel és kötélneműekkel, úgyszintén asztalos művekkel, mint palaczktartókkal és más hasonló árukkal kereskedhessenek.¹ 1668-ban instantiát adnak be a fejedelemhez, a melyben elpanaszolják, hogy az erdélyi szíjgyártó mesterek meg nem engedik nekik, hogy idegen országból hozott karmazsint és bagariát árúlhassanak a városokban sokadalom idején, sőt még gyűlések alatt sem. A fejedelem leküldvén a supplicatiót a Beszterczén összegyűlt rendekhez, ezek január 23-án és ismét február 3-án tárgyalás alá veszik. Belényessi Ferencz praefectus, a fiscalis jószágok igazgatója, a legmelegebben pártolja a kérést, a melyet nem is elleneznek mások, mint a szász követek, különösen Czajberth Illés, a ki a czéhek jogainak korlátozását látja a kérés teljesítésében. Az országgyűlés végzése azonban (XLII. t.-cz.) a zsidókra kedvezően üt ki.² Rajta nem változtatott a következő évi fehérvári országgyűlés sem, melyen a szászok panaszkodtak, hogy a zsidók visszaélnék a szerzett joggal, a mennyiben nemesak külföldről behozott, hanem olyan szíjszerszámokkal is kereskednek, a minőket szebeni mesteremberek is tudnak szoktak készíteni.³ De ha a zsidók nem tartják be szorosán a törvény rendelkezéseit, velők szemben szintén nem tartják be, úgy hogy az 1675-iki fehérvári országgyűlés ismételni kénytelen a jelzett törvényezikket, azzal a kiegészítéssel, hogy a zsidóktól elvett árúkat vissza kell nekik adni, de ők is felettébb való áron ne adják.⁴ Az 1678. októberi fehérvári és ismét az 1685. évi fogarasi országgyűlés megtiltja nekik, hogy idegen kereskedőtől új nyereségre vásároljanak, valamint hogy árújukat idegeneknek eladják.⁵ Mikor pedig 1697-ben és a rá következő esztendőben az országgyűlés eltiltja a „dühötke“ és a „gurolyka“ főzését, a ráczok, örmények s egyéb kereskedő rendek mellett kifejezetten a zsidókat

¹ E. O. E. XIII. 484.

² E. O. E. XIV. 306, 317, 334.

³ U. o. 361.

⁴ E. O. E. XVI. 225.

⁵ E. O. E. XVI. 532. XVIII. 316.

is illeti ez a tilalom.¹ Így értjük aztán a katonai parancsnok ellen felhozott azt a panaszt, hogy egy pálinkafőző zsidót tart a városon a II. Apaffi Mihály fejedelem koresmájának kárára.²

A városok és czéhek és különösen a szászok féltékenykedése, igaz, állandó kölönczként függeszkedik a zsidók nyakába, melytől csak nehezen tudnak előbbre jutni az óhajtott tágabb munkakörbe. De azért meg tudják nyerni vevőkül még a legmagasabb köröket is. Alvinczi Pál deák fogarasi udvarbíró például a szebeni sokadalmon Tormavári Kis Kozma görögnél és Absolon zsidónál fedezi az udvartartás szükségleteit.³ Gyulai Tamás kapitáni pedig a portára menő zsidót várja vissza, hogy tőle vásároljon smaragdot a fejedelem-asszony, Bornemissza Anna számára.⁴

Erdély közgazdasága történetének érdekes kiegészítéseül szolgálhatnak a zsidóknak gazdasági erejük kifejtéséért ez időben vívott küzdelmei, melyeknek tanulságai ma is még megszívlelésre méltók. A merkantilizmus, mint napjainkban, úgy akkor is erős támadások czélpontja a másnemű gazdasági irányzatok részéről, habár részben más okokból, mint ma; és hogy a merkantil elemek akkor sem álltak a közvélemény kegyében, a mondottak után felesleges hangsúlyozni.

Am ha elég szélesek is a sötét színek a vázoltam futólagos képben, tüstént földerül az egész, mihelyt melléje állítjuk egy pillanatra más országok zsidósága ez időbeli állapotának rajzát. A XVII. században a zsidók Európa nagy részében még a legsötétebb középkor vigasztalan idejét élik. Épen a század derekán Chmelniecki kozákjai valóságos hajtóvadászatot indítanak ellenük, a mely elől mint úzótt vad menekülnek boldogabb tájak felé s így valószínűleg Erdélybe is. S bár itt is még egy nagy megpróbáltatáson mennek keresztül a következő század elején, a mely számban és erőben egyaránt megapasztja őket,⁵ de legalább nyomorú életüket nem kell halálos veszedelemtől féltetniök. A magyarság türelmes szelleme, fenkölt gondolkodása sohsem tagadta meg magát!

EISLER MÁTYÁS.

¹ E. O. E. XXI. 283, 396.

² U. o. 418.

³ Történelmi Tár 1878. 359.

⁴ E. O. E. XV. 261.

⁵ Orsz. levéltár erd. osztálya 1714. évi 388. sz.